

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/289356509>

The imagery of Geert wilders, a tsunami about the Netherlands?

Article in *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* · December 2011

CITATIONS
5

READS
660

3 authors, including:

Christ'l De Landtsheer
University of Antwerp

45 PUBLICATIONS 177 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

L. Kalkhoven
University of Antwerp

5 PUBLICATIONS 7 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Personality Profiles of U.S. Presidential Candidates and World Leaders [View project](#)

History and Analysis of the International Political Science Association Research Committee on Political Socialization and Education [View project](#)

De beeldspraak van Geert Wilders, een Tsunami over Nederland?

De taal van de Nederlandse politicus Geert Wilders en zijn antimigrantenpartij Partij voor de Vrijheid (PVV) heeft naar stijl en inhoud een extreemrechts en populistisch karakter. Dit concludeert een kwantitatieve beeldspraak- en inhoudsanalyse van columns, opiniestukken en persberichten uit 2004-2010 die met een metafoorindex Wilders' taal tegen de meelkat van extreemrechts houdt.

Inleiding

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 is de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders (wikipedia.org/wiki/Geert_Wilders) met 24 zetels de derde partij van Nederland. De PVV levert 'gedoogsteun' aan het centrumrechtse minderheidskabinet van de VVD (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie) en het CDA (Christen-Democratisch Appèl). Wilders staat bekend om zijn ongenueanceerde taal tegen de islam, die hij een 'fascistische ideologie' noemt (*de Volkskrant*, 8 augustus 2007). Het is tot nu toe niet eenvoudig gebleken om Wilders, die wegens een conflict over het Turkse EU-lidmaatschap in 2004 uit de VVD is gestapt, politiek te classificeren.

Het academische debat draait om de vraag of Wilders een populist is (Zijdeveld, 2009; Vossen, 2009), dan wel van extreemrechtse signatuur (Van Donselaar & Rodrigues, 2008; Moors et al., 2009; Riemen, 2010). Wilders (2005) ziet zichzelf als een populist en een pragmaticus (*NRC Handelsblad*, 12 maart 2011). Hij verzet zich hevig tegen het etiket 'extreemrechts' of 'fascist' en tegen een vergelijking met het Franse Front National of het Belgische Vlaams Belang. Volgens Mark Rutte, leider van het VVD-CDA-kabinet, is Wilders gewoon 'iemand die het moet hebben van zijn stijl' (*Buitenhof*, Nederland 1, 16/1/2011). Maar sedert de dodelijke politieke aan-

---

* Christ'l De Landtsheer is hoogleraar communicatiewetenschappen aan de Universiteit Antwerpen. Contactgegevens: Political Communication Research Unit, Departement Communicatiewetenschappen, Universiteit Antwerpen, Sint-Jacobstraat 2, 2000 Antwerpen. Tel. 0032 (0)3 275 5586. Fax 0032(0)3 275 578. E-mail: christl.delandsheer@ua.ac.be.
Lieuwe Kalkhoven is mandaat-assistent politieke communicatie aan de Universiteit Antwerpen. Contactgegevens: e-mail: Lieuwe.kalkhoven@ua.ac.be.
Loes Broen is MA Politieke Communicatie van de Universiteit Antwerpen.

slagen in Noorwegen door Anders Breivik, die naar eigen zeggen werd geïnspireerd door Wilders, ligt juist deze stijl fel onder vuur, omdat deze volgens velen haat zou zaaien en een voedingsbodem biedt voor politiek geweld (*de Volkskrant*, 30 juli 2011, 'Spong: "Wilders heeft Noors bloed op de lippen"').

Dit artikel biedt een empirische case over de 'metaforische' stijl van Wilders, op basis van columns, opiniestukken en persberichten, en toetst de verwachting dat Wilders zich laat kennen als een extreemrechtse populist. Welke ideologische verschillen bestaan er tussen 'rechts-extremisme' en 'populisme'? Kan men deze begrippen in verband brengen met stijl, beeldspraak en thematiek?

Rechts-extremisme als fascismeachtige ideologie

Hoewel de specifieke ideeën zich moeilijk laten vergelijken, zijn fascisme, neofascisme, ideologisch racisme, extreem nationalisme, totalitarisme en zelfs nazisme allemaal extreemrechtse ideologieën (o.a. Heywood, 2000). Volgens de 'Nederlandse vereniging ter voorkoming en bestrijding van discriminatie op alle gronden' (2010) is extreemrechts een 'containerbegrip'. Extreemrechtse politieke partijen stellen hun eigen mix samen van 'racisme, nationalisme, eurocentrisme, afkeer van parlementaire democratie, antisemitisme', 'een sterke leider', 'irrationalisme', en soms 'een sterke staat' of 'de legitimatie van fysiek geweld'. Van Donselaar en Rodrigues (2008) vatten het onderzoek goed samen wanneer zij rechts-extremisme omschrijven als 'een positieve oriëntatie op 'het eigene', afkeer van 'het vreemde, politieke tegenstanders, de gevestigde politiek', en hang naar het autoritaire'.

Volgens Fennema (2005) vertoont de partijorganisatie van de huidige extreemrechtse partijen, waarin sterk leiderschap centraal staat ('*Führerprinzip*'), gelijkenis met het (in West-Europa bijna geheel verdwenen) totalitarisme of fascisme. Omdat fascisme de meest algemene extreemrechtse ideologie is, kan men ervoor kiezen om extreemrechtse partijen fascistisch te noemen, of spreken over 'fascismeachtige' (*fascist-like*) ideologieën of partijen (Heywood, 2000). Het metafysische axioma van sociale ongelijkheid op basis van 'de eenheid en organische hiërarchie van een nationale gemeenschap' wordt, om de emoties te kunnen aanspreken, verpakt in mythevorming en 'common sense' retoriek (Heywood, 2000; Fennema, 2005).

De PVV is niet ontstaan uit een extreemrechtse traditie, maar de partij hanteert de klassieke extreemrechtse thema's als anti-immigratie en nationalisme, en kan daarom als 'rechts-extreem', 'nationaaldemocratisch' of *nieuw rechts radicaal* worden beschouwd (Van Donselaar en Rodrigues, 2008; Moors et al., 2009). Riemen (2010) ziet parallellen tussen het vooroorlogse fascisme en de beweging van Geert Wilders ('Je moet dan niet zozeer kijken naar de manier waarop het fascisme is geëindigd, met Auschwitz, maar naar de manier waarop het is begonnen, als popu-

listische beweging die de macht greep', *de Volkskrant*, 3 november 2010). Wilders zou ongenoegen onder de bevolking exploiteren, vreemdelingen aanwijzen als zondebok en zich keren tegen 'de elite' en alles wat intellectueel, kosmopolitisch of afwijkend van 'het volk' is. Een 'legitimatie van geweld' die sommigen (o.a. Gaus, 2004) verbinden met fascisme werd niet direct teruggevonden in Wilders' ideologie, al is daar na de aanslagen in Noorwegen in 2011 een uitvoerige discussie over ontstaan (*de Volkskrant*, 6 augustus 2011).

Als men de huidige extreemrechtse ideologie definieert als 'fascismeachtig', met als kernwaarden sociaal separatisme, irrationaliteit, nationalisme, sterk leiderschap en een hiërarchische partijstructuur, dan kan men de ideologie van Wilders wellicht als extreemrechts (of fascismeachtig) omschrijven (Moors et al., 2009).

Populisme als stijl of dunne ideologie

De literatuur omschrijft 'populisme' als een 'zelfstandige ideologie', 'een politieke communicatiestijl voor leiders van (extreem)rechtse partijen', of 'een electorale mobilisatiestrategie' (Canovan, 2002; Abts, 2004; Mudde, 2004; Kazin, 1995; Berting, 2003).

Enkele 'populistische' principes zijn, naast (daad)krachtig charismatisch leiderschap, de centrale rol van democratie, 'de wil van het volk' (met als associatie dat hiernaar te weinig wordt geluisterd) en het zich afzetten tegen de elite als tegenhanger van volk. De 'populistische' leider ziet zichzelf als iemand die spreekt en handelt namens het volk, iemand met wie men zich kan vereenzelvigen (*vox populi*), en die – anders dan andere politici – niet elitair is (Taggart, 2000; Canovan, 2002; Abts, 2004; Zijdeveld, 2009).

Populistische partijen zijn niet per definitie extreemrechts, racistisch of fascistisch, maar zij representeren verschillende ideeën (nationaal-populisme, links-populisme, rechts-populisme, ...), zij schipperen vaak tussen linkse en rechtse opvattingen en kunnen al naar gelang de publieke opinie en de urgentie veranderlijke thema's hanteren (Fennema, 2005; Navia & Walker, 2008; Canovan, 2002; Taggart, 2000).

Omdat populisme geen vaststaande kernideeën en een totaal wereldbeeld heeft (Freeden, 1998; Jagers, 2006), kan dit het best worden beschouwd als een onvolwaardige versie van een politieke ideologie (volgens Canovan, 2002, *athin-centred ideology*). De inhoudsloze slogans van Wilders als 'opkomen voor de belangen van het volk' of 'naar de kiezer luisteren' zijn bedoeld om het electoraat naar de mond te praten. Zonder een specifieke communicatiestijl en charismatisch leiderschap blijft er weinig over van het populistisch fenomeen. De populistische stijl kan met de meeste ideologieën worden gecombineerd (bijv. socialisme, liberalisme, conserva-

tisme). Het is mogelijk om Wilders, met zijn combinatie van een fascismeachtig wereldbeeld en een populistische stijl, tezelfdertijd als een rechts-extremist en een populist te beschouwen.

Stijl en metaforen van populistten en extreemrechts

Om een ideologie te plaatsen is niet alleen *wat* er gezegd wordt van belang maar ook *hoe dit gebeurt*. De aanwezigheid van ideologische kenmerken op stijl- en inhoudelijk niveau getuigt van de verbondenheid van een discours met een ideologie en van 'ideologisch werk' (Sutherland, 2005, p. 198). De politicus moet een eigen 'persuasieve versie van de realiteit' kunnen construeren. Het succes van de Franse rechts-extremist Jean-Marie Le Pen had te maken met zijn talent om thema's, retoriek, beelden en argumenten te integreren en deze aan te passen aan de context en het publiek (Bonnafoos, 1998). Populistische stijl vertoont vele kenmerken van demagogie, de kunst om de volksmassa met retorische middelen te misleiden (o.a. Billig, 2003).

De belangrijkste indicator van rechts-extremisme op het manifeste inhoudsniveau zijn rechts-extreme, fascismeachtige thema's (bijv. racisme, xenofobie, nationalisme, antipolitiek). Fascismeachtig politiek taalgebruik heeft een negatieve inhoud en stoelt op ontevredenheid, het ziet de politieke constellatie als problematisch en een fundamentele verandering als noodzakelijk. Om het politieke systeem grondig te kunnen veranderen of te vernietigen (antipolitiek) scheppen fascismeachtige politieke leiders een algemeen gevoel van onveiligheid en (sociale) onrust. Men kan zich (als bij Wilders) de vraag stellen of zij deze strategie bewust of onbewust hanteren, maar zeker na de Noorse aanslagen overheerst onder politieke elites de mening dat politici zich bewust moeten zijn van de niet-beoogde effecten van hun woorden (bijv. 'Extreem-rechts overal onder vuur', de Volkskrant, 30 juli 2011).

Edelman's 'Language of the Helping Professions' (1977) helpt te begrijpen hoe beeldspraak werkt in een extreemrechtse ideologie. De 'medische' beeldspraak van de nazi's is een (extreem) voorbeeld van hoe men metaforen op een destructieve wijze kan inzetten. Om haat te zaaien tegen de Joden beschreven de nazi's deze burgers in termen van ziekte, met nazileiders in de rol van 'dokters' die de maatschappij wel zouden 'genezen' door de Joden 'uit te roeien'. Het als levensbedreigend voorstellen van de Joden was ook bedoeld om grote maatschappelijke onrust tot stand te brengen (Musolff, 2007).

Metaforen vormen het politieke stijlmiddel bij uitstek (bijv. Lakoff & Johnson, 2003). Vrijwel elke politicus bespeelt dit instrument om kiezers aan zich te binden, stemmen te werven, zo veel mogelijk mensen te bereiken, de aandacht op zichzelf te vestigen, of een afwijkende meningen te bevorderen. Beeldspraak vormt het hart

van de emotie in de politieke taal. Zij belichaamt een compacte persuasieve versie van ideologie, omdat zij het toonbeeld is van de eenheid van vorm en inhoud (De Landtsheer, 2009). Metaforen brengen woorden en woordgroepen over naar een ‘vreemde’ context, in dit geval de politiek. Zij trekken de aandacht door hun contrasteren van twee inhoudelijk verschillende domeinen. De interactie tussen de oorspronkelijke betekenis en de politieke context genereert een nieuwe betekenis (Beer & De Landtsheer, 2004).

Met zijn metafoor over de ‘tsunami van islamisering’ brengt Wilders een politiek fenomeen als islamisering in verband met een natuurramp. Hij vereenvoudigt het complex fenomeen van immigratie en geeft daar tegelijk een negatieve connotatie aan omdat het woord ‘tsunami’ angstgevoelens aanwakkert. Metaforen spelen als emotionele taalelementen een rol in het proces van ‘management of anxiety’, men kan ze gebruiken om gerust te stellen maar ook, als in het geval van extreemrechts, om onrust te zaaien (Emrich, 2001; Gaus, 2010). Onvrede en het gevoel een buitenstaander te zijn vormen een voedingsbodem voor populisme en extremisme (Mudde, 2004; d’Anjou, 2005; Zannoni et al., 2008). Beeldspraak is verwant aan het mythische denken van extremisten. Terwijl politici in het politieke centrum bovenal feitelijke analyses van de bestaande situatie prefereren, zetten extremisten zich juist af tegen de bestaande situatie die zij willen vernietigen (Taran, 2000).

Metaforenanalyse: de metafoorindex

Voor de stijlanalyse van de taal van Wilders gebruiken we de methode van de metafoorindex (De Landtsheer, 2009). De metafoorindex is een kwantitatieve weergave van de metaforische kracht van een tekst. Een hoge metafoorindex duidt op de aanwezigheid van een sterk metaforische stijl die gericht is op onmiddellijk contact met het publiek middels een hoge dosis emotie. Deze ‘metaphorstyle’ benadrukt de verpakking in plaats van de inhoud. Afhankelijk van het soort metaforen kan de politicus zich afzetten tegen de gevestigde politieke orde (antipolitiek) of de burgers in ‘toeschouwers’ veranderen door angst te zaaien. Een lage metafoorindex wijst op een zwak metaforische tekst die wil overtuigen met argumentatie en logica eerder dan met emotie. Met hun ‘contentstyle’ benadrukken politici de politieke (ideologische) inhoud en plaatsen zij burgers vooral in hun rol van democratische actoren. Volgens het in dit artikel ingenomen standpunt van de cognitieve psychologie leiden politieke metaforen, net als emoties, onze kennis in een bepaalde richting, zij selecteren onze overtuigingen, en doen ons een perspectief kiezen (Feder-Kittay, 1987).

De metafoorindex of Metaphor Power Index of MP-index wordt berekend als het product van de metafoorfrequentie per honderd woorden (MF), de intensiteitsvariabele (MI) en de inhoudsvariabele (MC) zijnde ($MP = MF \times MI \times MC$). Voor het iden-

tificeren van een metafoer en ook de intensiteit en inhoud ervan is de context cruciaal; zonder context bestaan er immers geen metaforen.

Om de metafoorfrequentie (MF) te berekenen hanteren we het algemeen geaccepteerde criterium dat een metafoer een woord of woordgroep is die vreemd is aan de context (Beer & De Landtsheer, 2004). De metafoer van Wilders, 'Tsunami van de islamisering', behandelt als *politiek* onderwerp de zogenaamde islamisering van Nederland (de *frame*) maar gebruikt met 'tsunami' de *ramp* als bron (de *focus*). Het contrast tussen de twee sferen 'islamisering' en 'ramp' produceert de metaforische (aandachttrekkende) werking. MF geeft de frequentie weer van het aantal metaforen per 100 woorden, waarbij meer beeldspraak leidt tot hogere MF-waarden.

De intensiteitsvariable (MI) geeft de mate weer waarin in de 'politieke' *frame* nog wordt gekleurd door de *focus*. Denkt men bij 'Tsunami van islamisering' nog *sterk* aan een tsunami of is de uitdrukking redelijk *normaal* of zeer courant zodat de associatie met de focus 'ramp' *zwak* is of zelfs een onbestaande (dode metafoer)? In dit voorbeeld gaat het over een nieuwe en originele, dus sterke metafoer. *Sterke* metaforen leiden op de intensiteitschaal tot hogere MI-waarden (ingedeeld als 1: zwak; 2: normaal; 3: sterk, met respectievelijk de waarde 1, 2, 3).

De inhoudsvariabele (MC) rangschikt inhoudscategorieën van laag naar hoog op basis van hun emotioneel potentieel en de mate waarin ze de bestaande orde vooral bevestigen of verstoren. Hoe minder het individu geacht wordt zelf controle over zijn situatie te kunnen uitoefenen, des te sterker zijn de metaforen die politici gebruiken. Deze in diverse eerdere casussen empirisch gevalideerde inhoudsschaal (De Landtsheer, 2009) bestaat uit zes categorieën.

1. Volkse en alledaagse metaforen: zij maken het abstracte tastbaar. Voorbeeld: 'Door de islam gelijke ruimte te geven zet de VVD de Nederlandse identiteit *in de uitverkoop*' (persbericht Wilders: 'VVD leest voor uit dagboek Ella Vogelaar' in *De Telegraaf*, 8 oktober 2008).
2. Natuurmetaforen: deze kunnen in twee richtingen worden gebruikt, de natuurlijke orde wordt bevestigd maar de mens heeft hierover minder of meer controle. Voorbeeld: 'Een nieuwe *golf* van bedreiging' (interview Wilders: 'Straks komt er een steen van links' in *Nederlands Dagblad*, 23 maart 2007).
3. Navigatie-, constructie- en andere 'gesofisticeerde' metaforen: zij hebben een ambivalent karakter en laten politici toe meerdere dimensies van ingewikkelde problemen te verwoorden. Architectuurmetaforen bevorderen discussie, maar mechanische metaforen laten zien dat men als burger niet altijd de controle kan hebben. Voorbeeld: 'Laten we het Turkse *paard van Troje* nooit binnenhalen' (interview Wilders: 'Tien keer nee tegen Turkije' in *de Volkskrant*, 17 november 2009).
4. Rampen-, onheils- en geweldmetaforen: zij verwijzen naar negatieve emoties als angst, wanhoop en agressie; toch kan de burger nog enige controle uitoefenen.

Voorbeeld: ‘Zij die de islamitische *invasie* van Nederland weigeren te stoppen’ (opiniestuk Wilders: ‘Genoeg is genoeg: verbied de Koran’ in *de Volkskrant*, 8 augustus 2007).

5. Sport-, spel- en dramametaforen: zij geven een onrealistisch beeld van de realiteit, maar spreken veel mensen aan omdat zij toelaten aan de ‘echte’ realiteit te ‘ontsnappen’. Voorbeeld: ‘Nederland is de grote *verliezer*’ (opiniestuk Wilders: ‘Nederland moet onafhankelijk blijven’ in *de Volkskrant*, 15 februari 2005).
6. Lichaams-, ziekte- en doodsmetaforen: de krachtigste, zeer emotionele metaforen die suggereren dat de burger alle controle heeft verloren, er is behoefte aan ‘een dokter’. Voorbeeld: ‘Het *herstel* van de Nederlandse cultuur was velen van u uit het hart gegrepen’ (column Wilders: ‘Schieten met scherp’ op website *Geenstijl.nl*, 29 mei 2007) of ‘De *achterlijke* islamitische cultuur’ (interview Wilders in *Revu*, 10 februari 2010).

De metaforen die wat de inhoud betreft meer of sterkere emoties oproepen (categorieën 4, 5 en 6, dat zijn ‘ramp’, ‘sport en spel’ en ‘medische’ metaforen, die respectievelijk 4, 5 en 6 punten opleveren) resulteren in hogere MP-waarden. De metaforen die minder sterke emoties oproepen (categorieën 1, 2, 3, ‘populaire’, ‘natuur-’ of ‘politieke/technologische/intellectuele’ metaforen die staan voor 1, 2, 3 punten) geven lagere MP-waarden. De MP-index onthult het metaforische karakter van stukken uit een politiek discours. Gebruiken politici minder metaforen, minder intense metaforen, en meer emotionele metaforen, dan zorgt dit voor lagere MP-scores.

Omstandigheden die leiden tot meer en sterker gebruik van metaforen zijn politieke, militaire en economische crisis, geslacht (mannelijk), politieke partij (extreemrechts), medium (televisie, commercieel, populair), format (persuasief) en verkiezingen. Ter vergelijking: de metafoorindex voor de persberichten van het extreemrechtse Vlaams Belang bedraagt 8,73 en die van haar voorganger Vlaams Blok 8,35 (steekproef 162.743 woorden of 500 persmededelingen, 2002-2005). De metafoorindex van Vlaams Belang steekt met 7,27 uit boven de gemiddelde metafoorindex van 4,294 in interviews met Vlaamse politici (918.515 woorden, januari-maart 2005) (De Landtsheer, 2010).

De empirische case: het taalgebruik van Geert Wilders

Dit artikel onderzoekt het ‘ideologische werk’ van Wilders, of hij in andere woorden naar vorm en inhoud een sluitend politiek discours brengt. Het is aannemelijk dat Wilders, die volgens Zijderveld (2009) doorgaans de grens tussen helder en onbetschoft overschrijdt, dankzij zijn duidelijke standpunten en retorisch talent grote aanhang heeft weten te verwerven. Volgens Van Leeuwen (2009) heeft de ‘duidelijkheid’ van Wilders vooral te maken met een combinatie van stilistische middelen. Kuitenbrouwer (2010) die in zijn essay ‘De woorden van Wilders en hoe ze werken’

een interessante kijk geeft op hoe Wilders dit voor elkaar krijgt, wijst op het belang van herhaling (van bijv. ‘de Tsunami van islamisering’), hyperbolen of overdrijvingen (immigratie heet standaard ‘massa-immigratie’) en metaforen (politieke tegenstanders van D66 zijn als Alexander Pechtold een ‘teflon buikspreekpop’ of hebben als Bert Bakker ‘een ruggengraat vol slagroom’). Voor dit onderzoek van de stijl van Wilders voeren we naast een metaforenanalyse een thematische inhoudsanalyse uit.

Thematische analyse

De kwantitatieve inhoudscodering is gebaseerd op de titels (onderwerpen) van de twaalf secties van het programma van de PVV 2010-2015 (tabel 1). Iedere column, ieder opiniestuk en ieder persbericht krijgt één van de twaalf onderwerpen toegewezen of wordt opgenomen in de categorie ‘overig’. De tabel verduidelijkt (cursief) de betekenis van sommige labels uit het PVV-programma.

Data en codering

Er worden van Wilders 23 columns (14.643 woorden, gemiddeld 636), 18 opiniestukken (14.206 woorden, gemiddeld 789) en 60 persberichten (6.323 woorden, gemiddeld 162) geanalyseerd (periode oktober 2004 tot juni 2010, totaal 35.172 woorden). Voor de selectie van deze teksten van diverse oorsprong werd een beroep gedaan op het media-archief van de website van de PVV www.pvv.nl/index.php/in-de-media).

De 23 columns (geringste aantal woorden per column 489) werden door Wilders geschreven voor de website www.geenstijl.nl in zijn PVV-periode, zij dateren van 23 januari 2007 tot 1 juli 2009. De achttien opiniestukken van Wilders komen uit *de Volkskrant*, het *NRC Handelsblad*, de *Spits* en *Trouw*. De elf stukken uit de PVV-periode dateren van 8 juni 2006 tot 30 januari 2010, vijf andere van 15 februari tot 22 november 2005, en telkens één van 22 oktober 2004 en van januari 2006 (uit de ‘Groep Wilders’ periode).

De zestig persberichten (minimaal 100 woorden) zijn verschenen in *de Volkskrant*, *De Telegraaf*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, enzovoort. De zestig persberichten dateren, op één na (van 19 mei 2005, uit de ‘Groep Wilders’ periode), uit de periode tussen 15 augustus 2006 en 21 mei 2010.

Op het materiaal werd een kwantitatieve thematische en een metaforische analyse uitgevoerd. Eén expertcodeur stond in voor codering van de totale sample. Vooraf werd intensief overleg gepleegd met twee andere expertcodeurs over de indeling in thema's, de identificatie van metaforen en het bepalen van de intensiteit van de metaforen. Op die manier kwam een consistente codering tot stand. Op diverse momenten vond opnieuw afstemming plaats met de twee andere expertcodeurs. Dit hield in dat de codering van bepaalde delen uit het corpus intensief werd besproken.

TABEL 1: *Overzicht thema's en voorbeelden in partijprogramma PVV 2010*

Nr.	Categorie	Voorbeeldthema's
1	Veiligheid	Meer politie, geen taakstraffen, meer tbs, heropvoedingskampen, ...
2	Islambestrijding en massa-immigratie	Geen dubbele nationaliteit, boerkaverbod, hoofddoekjes belasten, volledige immigratiestop voor mensen uit moslimlanden, ...
3	Democratisering <i>Antipolitiek</i>	Bindend referendum, geen Europese superstaat, geen Europees leger, volledige transparantie Europees besteed geld, schaf Europees Parlement af, Nederlandse Antillen en Aruba uit Koninkrijk, gekozen burgemeester, afschaffen Eerste Kamer, ...
4	Een sociaal Nederland	AOW blijft 65 jaar, stoppen met re-integratie, geen versoepeling ontslagrecht, geen toegang Roemenen en Bulgaren tot Nederlandse arbeidsmarkt, toelating Polen terugdraaien, ...
5	Zorg	Extra zorgmedewerkers, geen verhoging eigen risico, stop islamisering in zorg, geen centra Jeugd en Gezin, geen elektronisch patiëntendossier, ...
6	Onderwijs	Handhaving studiefinanciering en ov-kaart, hbo niet samenvoegen met universiteit, vrijheid van onderwijs is een grondrecht, islamitische scholen gaan dicht, taaltoets peuters, ...
7	Onze cultuur <i>Nationalisme</i>	Joods-christelijke en humanistische wortels als dominante cultuur, één publieke omroep, overheidscommunicatie alleen in het Nederlands, Nederlandse vlag op iedere school en ieder overheidsgebouw, Nederlands in de Grondwet, ...
8	Ondernemen	Lagere belasting voor burgers en ondernemers, minder wet- en regelgeving, terugdraaien rookverbod, geen beperking koopzondag, ...
9	Nederland in ons buitenlandbeleid <i>Anti-internationalisme</i>	Strijd tegen islam moet het kernpunt van ons buitenlands beleid worden, ontwikkelingshulp beperken tot noodhulp, handelsbarrières afschaffen, ...)
10	Een beter milieu	Geen 'klimaatbeleid', geen ontpoldering, geen CO ₂ -opslag, meer kerncentrales, ...
11	Veilig wonen en meer wegen	Geen kilometerheffing, aanleg meer wegen, strippenkaart terug, geen vliegtaks, handhaving hypotheekrenteaftrek en huursubsidie, ...
12	Dieren, boeren en vissers	Alarmnummer voor dieren, professionele dierenpolitie, dierenrechten in Grondwet, ...
13	Overig	Alles dat niet onder een van de bovenstaande categorieën kan worden geplaatst

Deze werkwijze werd op basis van eerdere casussen van metaforenanalyse (zie bijv. De Landtsheer, 2009) als meest productief ervaren.

Hypothesen

We baseren ons op de literatuurstudie bij het toetsen van de volgende hypothesen.

Hypothese 1: De retoriek van Wilders bevat bovenal rechts-extremistische thema's

Van de twaalf thema's uit het PVV-partijprogramma gelden vooral de thema's 1 (veiligheid), 2 (anti-immigratie), 3 (antipolitiek), 7 (nationalisme) en ook 9 (anti-internationalisme) als rechts-extreem. Deze thema's komen naar verwachting meer aan

bod dan andere thema's als 4 (sociale zaken), 5 (zorg), 6 (onderwijs), 8 (ondernemen), 10 (milieubeleid), 11 (wonen) en 12 (dieren).

Hypothese 2: De retoriek van Wilders vertoont een sterk metaforische stijl

Als op inhoudsniveau vooral wordt gesproken over fascistische thema's, dan is de kans groot dat het stilistische niveau zal aantonen dat Wilders een 'metaforische stijl' gebruikt, zodat mensen geloven in de nood aan verandering.

Een sterk metaforische stijl wordt gedefinieerd naar aanleiding van een hoge (of lage) MP-index, dat wil zeggen, een hoge metafoorfrequentie, een sterke intensiteit en/of categorisch krachtige metaforen. Op basis van MP-berekeningen in voorgaand onderzoek is bekend dat het omslagpunt van een inhoudsstijl naar een metaforische stijl kan worden vastgesteld op $MP = 5,0$. Echter, de hoogte van de index is sterk 'format'afhankelijk, waarbij we verschillende correlerende formats kunnen verdelen over vier categorieën. De columns en opiniestukken behoren tot de sterkste categorie 'eigen overtuiging' (omslagpunt: $MP = 7,0$), terwijl de categorie waartoe de persberichten behoren ('officiële communicatie') doorgaans lagere MP-waarden kent (omslagpunt: $MP = 5,5$). Formats die in dit onderzoek niet zijn opgenomen, zoals verslagen van Kamerdebatten, interviews of nieuwsitems, vertonen doorgaans nog lagere MP-waarden, waardoor het algeheel gemiddelde ($MP = 5,0$) lager uitvalt.

Resultaten

In hoeverre komen in de onderzochte formats rechts-extremistische thema's voor? Vertoont de retoriek van Geert Wilders een sterk metaforische stijl?

Algemeen

Thema's

In alle onderzochte formats ('interviews', 'columns', 'opiniestukken') duiken rechts-extremistische thema's op als 'antipolitiek' (thema 3: 14), 'immigratie' (thema 2: 13), 'veiligheid' (thema 1: 10), 'nationalisme' (thema 7: 9) en 'anti-internationalisme' (thema 9: 8). 'Sociale zaken' (thema 4), 'zorg' (thema 5), 'onderwijs' (thema 6), 'ondernemen' (thema 8), 'milieu' (thema 10), 'wonen' (thema 11) en 'dieren' (thema 12) zijn onderwerpen waarover Wilders nauwelijks praat. De eerste hypothese: *De retoriek van Wilders bevat bovenal rechts-extremistische thema's*, wordt bevestigd (tabel 2).

Metaforen

Ook hypothese 2: *De retoriek van Wilders vertoont een sterk metaforische stijl*, wordt bevestigd (tabel 2). De gemiddelde MP-index (8,642) is hoog en wijst zodoende op

TABEL 2: *Totaaloverzicht themafrequentie (N) en metafoorindex (MP) in columns, opiniestukken en persberichten van Geert Wilders (2004-2010)*

Thema Nr.	Categorie	Totaal		Columns		Opiniestukken		Persberichten	
		N	MP-index	N	MP-index	N	MP-index	N	MP-index
1	Veiligheid	10	9,274	5	9,845	1	8,707	4	6,635
2	Islambestrijding en massa-immigratie	13	9,199	5	13,539	7	6,877	1	3,030
3	Democratisering	14	7,962	5	7,901	4	8,366	5	5,030
4	Een sociaal Nederland	2	3,240	0	0	0	0	2	3,240
5	Zorg	5	5,148	0	0	0	0	5	5,150
6	Onderwijs	4	6,051	0	0	0	0	4	4,471
7	Onze cultuur	9	6,432	2	7,193	2	3,754	5	10,310
8	Ondernemen	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Nederland in ons buitenland-beleid	8	10,193	2	9,069	2	10,843	4	11,773
10	Een beter milieu	3	14,021	1	17,950	0	0	2	6
11	Veilig wonen en meer wegen	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Dieren, boeren en vissers	2	10,560	1	14,420	0	0	1	2,139
13	Overig	10	7,795	2	9,736	2	12,291	6	9,972
Totaal (M)		80	8,642	23	10,093	18	7,942	39	6,862

een sterke metaforische stijl. Thema's 9, 1 en 2, respectievelijk 'anti-internationalisme', 'veiligheid' en 'immigratie' hebben een MP-index van 10,193, van 9,274 en 9,199. Thema 3 'antipolitiek' en thema 7 'nationalisme' hebben een iets lagere MP-index van 7,962 en 6,432. De thema's 'milieu' (thema 10) en 'dieren' (thema 12) hebben een hoger MP-indexcijfer dan de fascistische thema's, maar zij komen slechts drie (één column en twee persberichten) en twee (één column en één persbericht) keer voor.

Columns

Thema's

Zoals blijkt uit tabel 2, spannen de fascismeachtige thema's 'veiligheid' (thema 1), 'immigratie' (thema 2) en 'antipolitiek' (thema 3) de kroon. Hypothese 1 wordt duidelijk bevestigd.

Metaforen

Het gemiddelde MP-indexcijfer voor alle columns (10,093) is hoog, wat tevens past binnen dit format. De stijl kenmerkt zich door sarcasme, directheid, openheid, felheid en het (bewust) afzien van politieke correctheid, journalistieke principes en nuance. Vanwege deze directheid wordt de website Geenstijl (www.geenstijl.nl) waarvoor de columns geschreven werden, in verschillende media de 'vertegenwoordiger van onderbuikgevoelens' of 'shock-log' genoemd.

Volgende thema's laten zeer hoge MP-indexcijfers zien: 'immigratie' (thema 2: MP = 13,539), 'milieu' (thema 10: MP = 17,95) en 'dieren' (thema 12: MP = 14,420). Voorbeelden: thema 2: 6-02-2007: 'Was een terrorist zoals Mohammed B. al niet te stoppen, de tactiek van penetratie, propaganda, bekering en demografische verandering zal inderdaad succesvol blijken indien de laffe politieke elite van VVD tot PvdA en SP tot CDA en hun Europese geestverwanten erover blijven zwijgen en diegenen die dat niet doen verketteren en demoniseren'. Thema 10: 7-08-2007: 'Ons land zal dus nog verder dichtslibben, hetgeen een economische ramp betekent. (...) Laat ze hun apocalyptische klimaat-hysterie maar met behulp van eigen financiële middelen uitdragen'. Thema 12: 21-08-2007. 'Helaas wordt het circus steeds vaker het slachtoffer van dierenactivisten, of beter gezegd van dierenterroristen'.

In deze columns vinden we metaforen terug die de boodschap krachtig en emotioneel opbouwen. Rechts-extremisten hebben een sterke emotionele retoriek nodig om hun radicale beleidsvoorstellen als noodzakelijk en acceptabel voor te stellen. De columns bevatten veel metaforen, met normale/hoge intensiteit en hoge inhoudswaarden, wat wijst op meer emotionele metaforen. In de columns werden 368 metaforen geteld waarvan er 94 werden ingedeeld in de *politieke* categorie, 70 in de categorie *ramp en geweld* en 35 bij *ziekte, lichaam, medisch en dood*, waarbij 40 zeer intense metaforen en 102 normale metaforen. Hypothese 2: *De retoriek van Wilders vertoont een sterk metaforische stijl*, wordt hiermee niet alleen bevestigd, maar lijkt voornamelijk op te gaan voor fascistische thema's.

Opiniestukken

Thema's

De eerste hypothese: *De retoriek van Wilders bevat bovenal rechts-extremistisch thema's*, wordt weer bevestigd. 'Veiligheid' is vaker onderwerp van een column dan van een opiniestuk maar wordt toch weer genoemd. Ook 'nationalisme' (thema 7) wordt besproken in de opiniestukken maar is net als in de columns maar twee keer onderwerp van het stuk.

Metaforen

De opiniestukken bevatten veel metaforen (274 in totaal), met een normale (79)/hoge (32) intensiteit en hoge inhoudswaarden wat wijst op meer emotionele metaforen. Er werden 35 *ramp- en geweldmetaforen* gebruikt, 24 *medische metaforen* en 19 metaforen *sport en spel*. De overige metaforen zijn verdeeld over de eerste drie categorieën waarvan de meeste (91) in de *alledaagse* categorie 1.

Hypothese 2 lijkt ook hier bevestigd. Dit indexcijfer is bij 'veiligheid' en 'immigratie' iets lager dan in de columns maar ligt nog steeds hoog. Wilders gebruikt veel (krachtige) metaforen, met een normale/sterke intensiteit. 'Immigratie' (thema 2) heeft een iets lager indexcijfer dan de thema's 'veiligheid' (thema 1) en 'antipolitiek' (thema 3). *Zeer* hoog scoort: 'anti-internationalisme' (thema 9: MP = 10,843) met uitspraken als "*Land voor vrede*" is het medicijn gebaseerd op de verkeerde diagnose' (4-01-2009), over het conflict over het Midden-Oosten'.

Persberichten

Thema's

Slechts één bericht behandelt het thema 'immigratie' (thema 2), de meeste aandacht gaat opnieuw naar 'veiligheid' (thema 1: 4), 'antipolitiek' (thema 3: 5) en 'nationalisme' (thema 7: 5). Ook 'zorg' (thema 5: 5) en 'onderwijs' (thema 6: 4) worden besproken. Bij de persberichten wordt hypothese 1 eveneens bevestigd (zie tabel 2).

Metaforen

In de persberichten komen er in totaal 141 metaforen voor, waarvan 77 in de categorie *populair*, waarbij 95 metaforen een *zwakke* en 41 metaforen een *normale intensiteit* hebben. Dit is een verklaring voor het minder hoge MP-indexcijfer van 6,862. Desondanks ligt dit cijfer nog ruim boven het omslagpunt binnen de categorie 'officiële communicatie'. Tabel 2 laat hoge MP-indexcijfers zien voor 'nationalisme' (thema 7: MP = 10,310), 'anti-internationalisme' (thema 9: MP = 11,773) en 'overig' (thema 13: MP = 9,972). In deze persberichten vinden we metaforen die de boodschap krachtig en emotioneel opbouwen. Voorbeelden: thema 7: 2-12-2009: 'De Ikon gaat elke week de PVV-stemmer aanvallen' en 'De Ikon is gekaapt door de linkse elite.' Thema 9: 8 april 2010: Wanneer het gaat om de toelating van een land bij de Europese Unie kan Wilders ook fel reageren: 'Komen ze opeens aankloppen bij de EU en mogen wij gaan puinruimen (...). Europa kost ons nu al klauwen met geld.'

Hypothese 2 wordt (gedeeltelijk) bevestigd. 'Veiligheid' (thema 1), 'antipolitiek' (thema 3) en 'nationalisme' (thema 7) scoren hoog, alleen thema 2 'immigratie' scoort laag (3,030).

Conclusie en discussie

Bij Geert Wilders en de PVV gaan stijl en inhoud hand in hand. Samen vormen zij de ideologische basis van een politieke stroming. Immers, zonder inhoud is een stijl betekenisloos, maar een ideologie zonder aanverwante vormelijke aspecten is ondenkbaar. Dit onderzoek trekt de conclusie dat de ideologie van Wilders' partij, de PVV, thematisch neigt naar klassieke rechts-extreme partijen, en deze wordt daarom omschreven als een fascismeachtige ideologie. De politieke stijl ligt, met haar gebrek aan nuance, en sterke overdrijvingen en antipolitiek discours op één lijn met een (rechts-extreme) populistische stijl.

Het zou interessant zijn om in verder onderzoek na te gaan waarin de extreemrechtse politieke stijl en thematiek zich onderscheiden van de extreemlinkse. Vinden we de sterk metaforische stijl van Wilders ook op dezelfde wijze terug bij populisten van extreemlinkse signatuur? Metaforen zijn cruciaal in de politiek, maar het zou boeiend zijn om empirisch ook andere cognitieve stijlelementen van Wilders te onderzoeken als bijvoorbeeld de complexiteit van zijn retoriek. Dat wetenschappers met dit soort van onderzoek een receptuur kunnen samenstellen van extreemrechts populistisch taalgebruik, heeft ethische implicaties die zowel positief als negatief kunnen werken. Moeten wetenschappers zich trouwens niet – evenals politici en journalisten – bekommeren om de niet-bedoelde mogelijke effecten van hun werk?

Dit artikel heeft het taalgebruik van de Nederlandse politicus Wilders onderzocht aan de hand van zijn metafoorgebruik. De metafoor als stilistisch kenmerk symboliseert de eenheid tussen vorm en inhoud. Het gebruik van metaforen in een bepaalde thematische context geeft zodoende duiding aan zowel de stijl als de ideologie die erachter schuilgaat. Met de metafoorindex werd de kracht achterhaald van het gebruik van dit stijlelement bij Wilders. Metaforisch gezegd: werken de metaforen van Geert Wilders als een 'Tsunami' op zijn voor- en tegenstanders?

De resultaten van deze studie tonen in de eerste plaats aan dat rechts-extremistische thema's (veiligheid, immigratie, nationalisme en antipolitiek), vooral in columns en opiniestukken van Wilders een grote rol spelen. In de persberichten is er ook plaats voor onderwerpen als onderwijs, zorg en milieu. Daarbij is bij Wilders en zijn PVV de algemene metafoorindex van 8,642 bovengemiddeld hoog. Vooral de metaforen in verband met de klassieke rechts-extremistische thema's (buitenlandbeleid, veiligheid en immigratie) zijn zeer sterk. Hieruit kan men besluiten dat Wilders een sterk 'metaforische' stijl gebruikt.

Het gaat te ver om te concluderen dat we door deze metaforenanalyse een volledig beeld hebben van de politieke stijl of van het discours van rechts-extremisten of populisten. Het loont de moeite om op grotere schaal onderzoek te verrichten naar stijlkenmerken van populistische en extreemrechtse politiek leiders. Daarnaast kun-

nen andere mogelijke ‘succesfactoren’ (persoonlijkheid, uiterlijk, ...) in kaart worden gebracht. Voor nu moeten we genoeg nemen met de vaststelling (en het uitgangspunt) dat het Wilders-discours op zijn minst enige afstand neemt van de bestaande politieke (en materiële) orde.

Literatuur

- Abts, K. (2004). Het Populistisch Appél. Voorbij de populaire communicatiestijl en de ordinaire democratiekritiek. *Tijdschrift voor Sociologie* 25, pp. 451-476.
- Beer, F.A., & De Landtsheer, C. (2004). Metaphors, Politics and World Politics. In F.A. Beer & C. De Landtsheer, *Metaphorical World Politics* (pp. 5-52). East Lansing: Michigan State University Press.
- Berting, J. (2003). Vormen van leiderschap in populistische en fundamentalistische bewegingen: maatschappelijke veranderingen en politiek leiderschap. In D. Houtman, B. Steijn & J. van Male (red.), *Cultuur telt: sociologische opstellen voor Leo d’Anjou* (pp. 19-35). Maastricht: Shaker Publishing BV.
- Billig, M. (2003). Political Rhetoric. In D.O. Sears, L. Huddy & R. Jervis, *Oxford Handbook of Political Psychology* (pp. 222-250). New York: Oxford University Press.
- Bonnaïfous, S. (1998). The Method of Argumentation of Jean-Marie Le Pen, Leader of the French Extreme Right Wing, in an Important Television Program. In O. Feldman & C. De Landtsheer (eds.), *Politically Speaking: A Worldwide Examination of Language Used in the Public Sphere* (pp. 106-116). Westport, CT: Praeger.
- Bosman, M. (2009). ‘Wij zijn geen racisten...’ Een onderzoek naar extreemrechtse jongeren in de Zaanstreek. Zaandam: Bureau Discriminatiezaken Zaanstreek/Waterland.
- Canovan, M. (2002). Taking politics to the people: populism as the ideology of democracy. In Y. Mény & Y. Surel (eds.), *Democracies and the populist challenge* (pp. 25-44). New York: Palgrave.
- D’Anjou, L.J. (2005). Narcisme, populisme en politiek. *Sociologie*, 1 (3), 271-292.
- De Landtsheer, C., & Vertessen, D. (2010). Politici en hun taalstijlen, *ResPublica*, (2), 173-19.
- De Landtsheer, C. (2009). Collecting political meaning from the count of metaphor. In A. Musolff & J. Zinken (eds.), *Metaphor and Discourse* (pp. 59-78). Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Donselaar, J. van, & Rodrigues, P.R. (2008). *Monitor Racisme & Extremisme*. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press.
- Edelman, M. (1977). The Political Language of the Helping Professions. In M. Edelman (ed.), *Political Language*. New York: Academic Press.
- Emrich, C.G., Brower, H.H., Feldman, J.M., & Garland, H. (2001). Images in Words: Presidential Rhetoric, Charisma, and Greatness. *Administrative Science Quarterly*, 46 (3), 527-557.
- Feder-Kittay, E. (1987). *Metaphor. Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Oxford: Clarendon Press.
- Fennema, M. (2005). Populist Parties of the Right. In J. Rydrgen, *Movements of Exclusion: Radical Right-Wing Populism* (pp. 1-24). Nova Science Publishers Inc.
- Freedon, M. (1998). Is nationalism a distinct ideology? *Political Studies*, 46 (4), 748-765.
- Gaus, H. (2010). *Mentale lange golfbewegingen*. Gent: Academia Press.
- Gaus, H. (2004). *Opgang en verval van extreem-rechts. Bijdrage tot de studie van politieke cycli*. Gent: Academia Press.
- Heywood, A. (2000). *Key Concepts in Politics*. Basingstoke: Palgrave.
- Jagers, J. (2006). *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Proefschrift, Universiteit Antwerpen.
- Kazin, M. (1995). *The Populist Persuasion: an American history*. New York: Basic Books.
- Kuitenbrouwer, J. (2010). *De Woorden van Wilders & hoe ze werken*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Lakoff, G., & Johnsson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Leeuwen, M. van (2009). ‘Clear’ vs. ‘woolly’ language use in political speeches: the case of the controversial Dutch politician Geert Wilders. 1-13. Nederland: Universiteit Leiden.

- Moors, H., Balogh, L., Donselaar, J. van, & Graaf, B. de (2009). *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg: IVA.
- Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39, 542–563.
- Musolf, A. (2007). Which role do metaphors play in racial prejudice? The function of anti-Semitic imagery in Hitler's 'Mein Kampf'. *Patterns of Prejudice*, 41 (1), 21–44.
- Navia, P., Walker, I. (2008). Political Institutions, Populism, and Democracy in Latin America. In S. Mainwaring & T.R. Scully (eds.), *Democratic Governance in Latin America* (pp. 245–268). California: Stanford University Press.
- Nederlandse Vereniging ter Voorkoming en Bestrijding van Discriminatie op alle gronden www.arti.nl/artikel/1341-Wat_is_extreem-rechts_-_de_band_met_jongeren, gelezen op 21 februari 2010.
- Riemen, R. (2010). *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Amsterdam: Atlas.
- Sutherland, C. (2005). Nation-building through discourse theory. *Nations and Nationalism*, 11 (2), 185–202.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Open University Press, Philadelphia.
- Taran, S. Mythical thinking, Aristotelian logic, and Metaphors in the Parliament of Ukraine. In C. De Landtsheer & O. Feldman (eds.), *Beyond Public Speech and Symbols. Explorations in the Rhetoric of Politicians and the Media* (pp. 120–143). Westport, CT: Praeger.
- Vossen, K. (2009). Hele en halve populisten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat. *Socialisme en Democratie*, 66 (9), 9–18.
- Wilders, G. (2005). *Kies voor Vrijheid. Een eerlijk antwoord*. Kamp Zeist: Groep Wilder.
- Zannoni, M., Schaap, S.D., Varst, L.P. van der, Wensveen, M., & Bolhuis, V. van (2008). *Niets aan de hand? Een verkennend onderzoek naar polarisatie en radicalisering in de gemeente Utrecht*. Den Haag: COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement.
- Zijdeveld, A.C. (2009). *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee BV.